

*Yusufova Şövkət Abuzər qızı,
iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru,
Azərbaycan Kooperasiya Universiteti,
Ünvan: Nəcəf Nərimanov 93 küç., Bakı, Azərbaycan, AZ 1106,
© Yusufova Ş.A., 2019*

UOT 339.5

XARİCİ TİCARƏT ƏLAQƏLƏRİNİN DÖVLƏT TƏNZİMLƏNMƏSİNİN BƏZİ MƏSƏLƏLƏRİ

X Ü L A S Ə

Bazar münasibətləri şəraitində, dünya ölkələrinin qarşısında duran aktual problemlərdən biri də dünya bazarlarında rəqabət qabiliyyətliliyi ilə fərqlənə bilən müəyyən mal istehsalın və xidmətlərin göstərilməsinin təşkilidir.

Xarici ticarət əlaqələrinin genişləndirilməsi ilə əlaqədar olaraq ölkənin beynəlxalq əmək bölgüsü sistemində və əmtəə bazarlarında maksimum səmərəli ixtisaslaşması üçün tədbirlərin genişləndirilməsini, dünya ticarətindəki sistemində mənfi təsirlərdən milli iqtisadiyyatın qorunması və Azərbaycanlı istehsalçıların – ixracatçıların dünya bazarlarında möhkəmləndirilməsini tələb edir. Belə ki, müasir dövrdə Azərbaycan Respublikasının xarici–iqtisadi siyasəti modelinin əsas xüsusiyyətlərindən biri, ilk növbədə ixracatçıların mal və xidmətlərin çeşidini genişləndirmək və həcmi artırmaq, eyni zamanda idxalın məhdudlaşdırmaqla ixrac və idxal arasındakı balansın optimallaşdırılmasıdır. Heç də təsadüfi deyildir ki, ölkəmizin xarici ticarət balansını uzun illərdə sabit olaraq müsbət saldo nümayiş etdirir. Amma, sirr deyildir ki, bu müsbət saldonun əldə edilməsi əsasən neft sektorunun, neft- qaz ixracının hesabına formalaşmışdır. Əgər, xarici ticarət dövryyəsinin strukturuna və balansına daha dərinlən yanaşdıqda görmək olar ki, istehlak malları üzrə idxal- ixrac əməliyyatlarının struktunda heç də müsbət balans ölkəmizin tərəfində deyildir. Belə ki, istehlak malları üzrə ixrac-idxal əməliyyatlarının strukturunda idxal ixracı üstələyir, yəni mənfi salodur. Bütün bunlar, xarici ticarət üzrə fəaliyyətin daha səmərəli istiqamətlərinin təşkilini, xüsusi ilə istehlak malları üzrə ixrac-idxal əməliyyatlarının strukturunun təkmilləşdirilməsini, daha optimal proqnozlaşdırılmaların aparılmasını, ümumilikdə istehlak malları üzrə ixrac-idxal əməliyyatlarının iqtisadi səmərəliliyinin artırılmasının əhəmiyyətini artırır.

Açar sözləri: Xarici ticarət əlaqələri, dövlət tənzimlənməsi, idarəetmə, sosial-iqtisadi problemlər, biznes mühiti.

G İ R İ Ş

Dünya təsərrüfatı əlaqələrinin tənzimlənməsi və təkmilləşdirilməsi prosesləri kifayət qədər mürəkkəbdir, xüsusilə rəqabət üstünlüklərin reallaşdırılmasında bu cür mexanizmlərinin tətbiqinə yer verilməsi bir qrup amillərlə izah olunur və bir çox səbəblərlə əlaqədardır [12;13; 14]. İnkişaf edən və qloballaşan dünyada istehsal güclərinin inkişafının intensivləşməsi və istehsal münasibətlərinin mürəkkəbləşməsi və şaxələnməsi dünya iqtisadi proseslərində, xüsus-

silə xarici bazarlarda rəqabət mühitinin formalaşması və idarəetmə mexanizmlərinin yenilənməsini təkmilləşdirilməsi, dövlətin tənzimlənmə mexanizminin müntəzəm olaraq təkmilləşməsinə tələb edir. İdarəetmə sistemin təkmilləşdirilməsi və tənzimlənməsi kompleks yanaşmaları tələb edir və bu halda dövlət orqanlarının qarşılıqlı fəaliyyətinin koordinasiyası daha çox vahid yanaşma prinsipləri əsasında aparılır və dövlət tənzimlənməsi mexanizmləri müəyyənləşdirilir, tətbiq alətləri hazırlanır, dövriyyəyə buraxılır və s. Dövlət tənzimlənməsi mexanizmlərindən söhbət gedərkən, burada tənzimləmə anlayışının mahiyyətini açıqlamaq lazım gəlir. Belə ki, tənzimləmə idarəetmə strategiyasını və sistemin ən mühüm funksiyalarından biri kimi diqqət çəkir. İdarəetmə özü bir sistem kimi iqtisadi prosesləri və əlaqələri dəyişmək məqsədilə həyata keçirilən tədbirləri, mexanizmləri və münasibətləri özündə birləşdirir. İdarəetmənin əsas vəzifələrindən biri iqtisadi proseslərin gedişində ortaya çıxan kənarlaşmaların və problemlərin kompleks baxılması, ekvivalent qərarların qəbul edilməsi və zəruri tənzimləyici tədbirlərin görülməsidir. Burada altsistemlər kimi özünüidarəetmə və şurlu, məqsədli idarəetmə funksiyaları işə düşür, baxılan problemlərin sistemli və planlı şəkildə həlli yolları müəyyənləşdirilir, tədbirlər həyata keçirilir və strateji baxımdan müəyyənləşdirilən iqtisadi fəaliyyətin hədəfli istiqamətləri üzrə aparılması təmin olunur, qarşıya qoyulan məqsədlərə çatmaq üçün daha məhsuldar mexanizmlər tətbiq edilir.

TƏDQIQATIN NƏZƏRİ VƏ METODOLOJİ ƏSASLARI

Dünya iqtisadi proseslərində dövlət tənzimlənməsi mexanizmlərinin müəyyənləşdirilməsi zamanı onun prioritet vəzifələrinin və funksiyalarının optimal seçilməsi, əsaslandırılması və s ilə şərtlənir. Tənzimləmə prosesləri əslində iqtisadi proseslərə müdaxilə kimi qiymətləndirilsə belə, dünya təcrübəsinə əsaslanaraq əksər dünya ölkələri, o cümlədən inkişaf etmiş ölkələrdə belə, iqtisadi proseslər üzrə dövlət tənzimlənməsi mexanizmlərin fəal tətbiqi təcrübəsi vardır və hazırda da davam etməkdədir. Belə ki, dövlət özü biznesin inkişafında kifayət qədər maraqlı olduğu qədər də, eyni zamanda biznesin ölkə, cəmiyyət qarşısında müəyyən öhdəliklər götürməsində maraqlıdır, fikrimizcə bu düzgün addımdır.

Biznesin sosial məsuliyyəti olmalıdır, iqtisadi inkişafın tam mənada ədalətli olması o demək deyildir ki, iqtisadi inkişaf proseslərinin səmərəli olmadan belə təşkil etmək mümkündür. İlk növbədə, iqtisadi inkişaf prosesləri, iqtisadi fəaliyyət sahələri, o cümlədən xarici ticarət fəaliyyəti səmərəli və məhsuldar olmalı, gəlirlilik prinsipləri əsasında fəaliyyət göstərməlidirlər. Məsələn, bütün dünyada iqlim dəyişiklikləri, ətraf mühitin qorunması və ekosistemin balanslaşdırılması ətrafında qızgın müzakirələr gedir, ölkələrin, transmilli kompaniyaların məsuliyyət hissələrinin artırılmasına səy göstərilir, beynəlxalq əməkdaşlığın gücləndirilməsi formaları axtarılır. Buna görə də, müasir dövrdə qloballaşmanın təsir dairəsinin ildən ilə artığı şəraitdə cəmiyyət və milli iqtisadiyyatın, bütövlükdə dünya iqtisadiyyatı və sivilisasiyanın balanslaşdırılmış inkişaf yollarının tapılması heç də az həcmdə olmayan tənzimləmə mexanizmlərinin işlənilməsi, hazırlanmasını və tətbiqini tələb etməkdədir. Məlumdur ki, belə bir şəraitdə dövlətin rolu daha da mürəkkəbləşir. Bir tərəfdən dövlət bazar iqtisadiyyatı və iqtisadiyyatın azadlığının qorunması kimi çıxış edirsə, digər tərəfdən dövlət bu və ya başqa mühüm problemlərin həlli məqsədilə dövlət tənzimləmə mexanizmlərinə əl atmağa məcburdur.

Bazar iqtisadiyyatının inkişaf mexanizmləri əsasında kənarda qalan sahələrin inkişafının balanslaşdırılması, xüsusilə sosial-iqtisadi problemlərin həll edilməsi, ayrı-ayrı iqtisadiyyat sahələrinin inkişafının sürətləndirilməsi tədbirlərin görülməsi, sosial infrastrukturun yaradılması, yoxsulluğun aradan qaldırılması, istehlak bazarının tənzimlənməsi məqsədilə dövlət fəal olaraq müdaxilələr etməli və tədbirlər görməlidir. Bu baxımdan, dövlət eyni zamanda bazar iqtisadiyyatı prinsiplərinin ölkədə bərqərar olması ilə bərabər, həm də ölkənin ictimai sisteminin, cəmiyyətin inkişafının sabitliyinin qarantı kimi çıxış edir. Amma bütün bunlara rəğmən, bazar iqtisadiyyatı şəraitində dövlətin roluna xüsusi yanaşmağa ehtiyac vardır. Əgər dövlət bazar iqtisadiyyatı mexanizmlərinin davamlı və dayanıqlı inkişafını istəyirsə, bu halda dövlət həmin proseslərdən kənarda qala bilməz və onun əsas rolu rəqabət mühitinin yaradılmasında, onun sağlamlığının təmin edilməsindədir. Bir sözlə, dövlət bazar iqtisadiyyatının inkişafı proseslərinə müşahidəçi kimi baxa bilməz və burada baş verən proseslərdən kənarda qalması qeyri-mümkündür. Məsələn, ABŞ iqtisadiyyatının və ABŞ dövlətinin inkişaf tarixinin təhlilinə nəzər salsaq görmək olar ki, bu proseslərdə bütün dövrlərdə federal hökumətin rolu barəsində, onun mövqeyi, funksiyaları, səlahiyyətləri üzrə diskussiyalar bitmək bilmir və hazırda da davam etməkdədir. Amma bütün hallarda əsas məqsəd dövləti günahlandırmaq yox, dövlətin müxtəlif inkişaf mərhələlərində bazar iqtisadiyyatı prinsiplərinin üstün cəhətinin daha geniş tətbiqinə nail olunması üstünlük təşkil etmişdir. Bu ölkənin bütün regionlarında, ştatlarında, hökumət və özəl strukturlarında bazar iqtisadiyyatı mexanizmlərinin və rəqabət elementlərinin işləkliyi üstünlük təşkil edən əsas prinsip kimi qəbul olunmuşdur. Bu halda dövlətin səmərəliliyi həmin proseslərin sağlam ruhda, hüquqi müstəvidə və işlək rejimlərdə getməsinin təminatı üçün zəruri tədbirlərin və funksiyaların sistemli və ardıcıl şəkildə yerinə yetirilməsi ilə birbaşa və dolaylı təsirlərlə bağlıdır [7, s.15]. Digər tərəfdən, heç də sir deyildir ki, müasir dövrdə inkişaf etmiş ölkələrinin dövlətləri sosial-iqtisadi inkişafın təmin edilməsində yüksək rol oynayır. Bu məqsədlə, sosial-iqtisadi inkişafın çoxsaylı istiqamətlərin hər biri üzrə inkişaf strategiyaların müəyyənləşdirilməsi, hədəfləri hazırlanması, görülməli tədbirlərin əsaslandırılması, meyarların və gözlənilən nəticələrin adekvatlığının baxılması, optimal və obyektiv qiymətləndirilməsi, seçilən strategiyaların milli iqtisadi inkişaf xüsusiyyətlərinə uyğunluğunun təmin edilməsi, bunlarla əlaqədar altsistemlərin işləkliyinin və məhsuldarlığına nail olunması olduqca vacib məsələlərdəndir.

Dövlət sektoru tamayüllü iqtisadiyyat sahələrinə milli iqtisadi maraqlar nəzərə alınmaqla planlı iqtisadi inkişaf prinsipləri əsasında yanaşmaların olması və bunlarla əlaqədar olaraq müxtəlif inkişaf proqramların, strategiyaların və konsepsiyaların hazırlanması təcrübəsi mövcuddur. Bunların əsasında iş icra strukturları və orqanları uzunmüddətli məqsədli tədbirlər planları və regionla inkişaf proqramları hazırlayaraq həyata keçirirlər. Bütün hallarda reallaşdırılan tədbirlər ölkə üzrə nəzərdə tutulan sosial-iqtisadi inkişaf prioritetləri kontekstində baxır və razılaşdırılır. Müəyyən nöqsanlarına və zəif cəhətlərinə baxmayaraq, bu tip dövlət tənzimlənməsi mexanizmləri ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının balanslaşdırılmasına və tarazlaşdırılmasında, əhalini həyat şəraitinin yaxşılaşdırılmasına, müəyyən prioritet iqtisadiyyat sahələrinin inkişafının sürətləndirilməsinə müsbət təsir göstərir. Amma bütün hallarda bu kimi tədbirlərin əsas etibarı ilə büdcə vəsaitləri hesabına maliyyələşdirilməsini nəzərə alsaq, deməli həmin məqsədli iqtisadi inkişaf, sosial proqramlar və kompleks tədbirlərin hazırlanması proseslərində kifayət qədər yüksək peşakarlığa malik mütəxəssislərin, ekspertlərin iştirakı vacibdir. Bu qəbildən olan proqramların və tədbirlərin

kifayət qədər ciddi argumentlər əsasında elmi-iqtisadi əsaslandırılmaları, hesabatları, optimal proqnozlar, gözlənilən nəticələr və səmərəlilik səviyyəsi olmalıdır. Bütün əsas tələblər və meyarlar qorunmaqla, hazırlanan sosial-iqtisadi inkişaf proqramları, konsepsiyalar və strategiyalar üzrə icra tədbirlərinin həyata keçirilməsi də nisbətən uğurla alınar və yüksək nəticələr əldə edilir. Bu proseslərdə ölkənin və regionların resurs potensialları, əmək ehtiyatları, məhsuldar qüvvələrin yerləşdirilməsinin adekvatlığı, regionların iqtisadi fəallığının artırılmasına mane olan problemlərin təhlili və aradan qaldırılmasını, iqtisadi, sosial və mədəni inkişaf səviyyəsinin yüksəldilməsi tədbirlərinin görülməsi məsələlərinə kompleks və sistemli olaraq baxılmalıdır. Bundan əlavə, dövlət qəbul edilən sosial-iqtisadi inkişaf proqramlarının və strategiyaların reallaşdırılması proseslərində bir qrup funksiyaların yerinə yetirilməsi məqsədilə dövlət tənzimlənməsi mexanizmlərin təşkilini həyata keçirməlidir. Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, bu sırada mühüm yeri ölkə regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı ilə yanaşı, bioloji və təbii ehtiyatların mühafizəsi, ətraf mühitin qorunması, təbii resurslardan qənaətlə və səmərəli istifadənin təmin edilməsi ilə davamlı(dayanıqlı) inkişaf, insanların rahat yaşaması və istirahətlərini təşkil etməsi üçün münbit şəraitin yaradılması vacib şərtlərdəndir.

Hər bir insan əmək hüququna və yaxşı yaşamaq hüququna malikdir. İnsanlar öz bacarıqlarını və istedadlarını reallaşdırmaq üçün şansa və məkana malik olmalıdırlar. Ölkədə şəxsiyyətin formalaşması və inkişafı üçün sağlam həyat tərz, sağlam cəmiyyət formalaşdırılmalıdır. Korporativ mədəniyyət, ictimai fikirlərə hörmət, hər bir vətəndaşın probleminə diqqət – dövlətin və cəmiyyətin birgə əməkdaşlığının və fəaliyyətinin əsasının təşkil etməlidir. Hər bir vətəndaşda dövlətə etimad, inam hissi olmalıdır, dövlət isə bunları sistemli və ardıcıl fəaliyyəti ilə qazanmalıdır, bunun üçün isə, şübhəsiz, çoxlu sayda tənzimləmə metodlarından və mexanizmlərdən istifadə etmək lazım gəlir.

Bu proseslərin reallaşdırılmasında dövlət tənzimləmə mexanizmlərinin balanslaşdırılması üç istiqamətdə - inzibati, təsərrüfat və sosial istiqamətlərdə həyata keçirilməlidir. İnzibati rejim dövlətin və hakimiyyətin idarəetmə sistemini formalaşdırır və təmin edir, sahələr və ərazi prinsipləri üzrə idarəetmə orqanlarını formalaşdırır, onların fəaliyyətini tənzimləyir. Təsərrüfat səviyyəsi üzrə tədbirlər isə əsasən istehsal və xidmət sahələri üzrə idarəetmənin təşkili, istehsal müəssisələrinin yaradılması və inkişafı, istehsal infrastrukturunun gücləndirilməsi və şaxələndirilməsi, ölkə iqtisadiyyatının əsasını təşkil edən iri müəssisələrin fəaliyyətinin tənzimlənməsi funksiyaları ilə bağlıdır. Dövlət tənzimlənməsi mexanizmlərinin təsərrüfat xarakterli fəaliyyət istiqamətləri isə, ilk növbədə dövlət statuslu unitar müəssisələrin fəaliyyətinin tənzimlənməsi, xüsusilə kommunal sahələrdə ixtisaslaşan iri müəssisələrin işinin təşkili və nəzarətin həyata keçirilməsi ilə birbaşa bağlıdır. Sosial səviyyə isə əsas etibarilə yerli dövlət və bələdiyyə orqanlarının şəhər, qəsəbə və kənd əhalisinin sosial-iqtisadi problemlərinin həlli ilə bağlı həyata keçirdikləri tədbirlər və funksiyalarla əlaqədardır.

Regional səviyyədə dövlət idarəetmə sisteminin və prinsiplərinin əsas xüsusiyyətləri ərazi və sahə prinsiplərinin qarşılıqlı təsir dairəsinin, əlaqələrinin balanslaşdırılması, idarəetmə fəaliyyəti baxımından strukturların formalaşdırılması, regionların tarazlı sosial-iqtisadi inkişafının təmin edilməsindən ibarətdir. Bu sahədə təkcə iqtisadi fəallıq, iqtisadi artım, iqtisadi integrasiya və s. bu kimi meyarlar üzrə inkişaf proseslərinin təmin edilməsi bəsləmir. Belə ki, regional aspektdə həmin proseslərin sosial tərəfləri və sosial amilləri mütləq şəkildə nəzərə alınmalı və ümumilikdə sosial-iqtisadi inkişaf konsepsiyası formalaşdırılma-

lıdır. Regional səviyyədə iqtisadi inkişaf proseslərinin nisbətən optimal modelinin formalaşdırılması məqsədilə tələb olunan metodoloji yanaşmalar, eyni zamanda maraqlı tərəfləri – mərkəzi və yerli hökumət strukturlarını, yerli idarəetmə orqanlarını qane etməlidir. Bu halda tələb olunan prinsiplərin və meyarların əsasında region inkişaf potensialından maksimum istifadənin təşkili, istehlak bazarının inkişaf etdirilməsi, əhalinin gəlirlərinin artırılması və həyat şəraitinin yaxşılaşdırılması və s. yer almalıdır.

Yerli idarəetmə orqanlarının fəaliyyətinin adekvatlığının qiymətləndirilməsində müəyyən standartların və göstəricilər sisteminin olması vacibdir. Bu sırada əsas etibarı ilə həyata keçirilən idarəetmə tədbirlərinin səmərəliliyi və adekvatlılığı, reallaşdıran inkişaf proqramlarının regionun sosial həyatına təsir dairəsi və bununla əlaqədar olaraq əldə olunan nəticələrin region əhalisi tərəfindən müsbət qarşılanması və s. mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Görülən tədbirlərdə funksional və təşkilati yanaşmaların səmərəliliyinin təmin edilməsi də vacib məsələlərdəndir. Regional və yerli dövlət orqanları tərəfindən regionların, kənd və qəsəbələrin sosial-iqtisadi inkişafının sürətləndirilməsində tətbiq etdikləri metodların və təşkilati sxemlərin daha çox adaptivliyinin gözlənilməsi, region əhalisinin ənənəvi istehsal və məişət adət-ənənələrinə hörmətlə yanaşılması, əkinçilik və bitkiçilik sahələrinin, heyvandarlığın, meyvə-tərəvəz istehsalının genişləndirilməsi hesabına kənd təsərrüfatı məhsullarının geniş çeşiddə istehsalına nail olunması və ərzaq bolluğunun yaradılması, yoxsulluğun və işsizliyin səviyyəsinin azaldılması tədbirlərinin ardıcıl olaraq həyata keçirilməsi müasir dövrdə aktuallığı ilə daha çox diqqət çəkirlər. Regional və yerli hakimiyyət strukturları regionlara yönəldilən əsaslı vəsait qoyuluşlarından və investisiya resurslarından maksimum səmərəli istifadəyə nail olmaq üçün bütün potensial imkanları səfərbər etməli və təxirəsalınmaz, davamlı, ardıcıl, səmərəli tədbirlər görməlidirlər.

İstehlak bazarının inkişafına mane olan, həmçinin istehlak mallarının geniş çeşiddə istehsalına nail olmaq üçün kiçik və orta sahibkarlığın, müxtəlif formalı ailə kəndli təsərrüfatlarının, kənd təsərrüfatı müəssisələrinin, aqrar təyinatlı müəssisələrin daha məhsuldar fəaliyyət göstərilməsi üçün inhisarçılığa qarşı mübarizənin gücləndirilməsi, inhisarçılıq hallarına yol verilməməsi, sağlam rəqabət mühitinin yaradılması dövlətin əsas vəzifələrindən biri kimi diqqət çəkir. Amma, təcrübədə bu istiqamətdə tədbirlərin görülməsi, tənzimləmə mexanizmlərinin tətbiqi zamanı mərkəzi və yerli hakimiyyət orqanları arasındakı münasibət müasir dövrün tələblərinə, bazar iqtisadiyyatı prinsiplərinə tam adekvat deyildir və şübhəsiz, tənzimləmələr tələb edir. Belə ki, inhisarçı müəssisələr əksər hallarda hakimiyyət orqanları tərəfindən himayə olunurlar və bu məqsədlə özlərinin enerji siyasətlərini həyata keçirmək üçün inhisarçı müəssisələrin, məsələn elektrik enerjisi təminatçılarının zərərlərinin ödənilməsinə büdcə vəsaitlərinin yönəldilməsini və dəstəkləməsini həyata keçirirlər. Bundan əlavə, inhisarçı təşkilatların və müəssisələrin qiymətdə qoyma prosesləri şəffaf deyildir və istehlakçılar üçün əksər hallarda əlçatan hesab olunmur. Dövlətin bu sahədə apardığı tənzimləmələr isə birmənalı şəkildə inhisarçı müəssisələrin zərərlərinin qarşılanmasına yönəldilir və bu baxımdan həmin sahələrdə bazar iqtisadiyyatı prinsiplərinin inkişafı prosesləri ləngiyir. Mövcud enerji və digər kommunal xidmət sahələrində alternativ firma və kompaniyaların az olması da və yaxud heç olmaması da əlavə çətinliklər yaradır. Bütün bunların nəticəsində regionların daha mütərəqqi və məhsuldar bazar iqtisadiyyatı əsasında inkişafının sürətləndirilməsi prosesləri ləngiyir və istehlakın səviyyəsinin artımında məhdudiyyətlər yaradır. Buna görə də, ölkədə inhisarçılığa qarşı mübarizə sistemli xarakter daşımali və dövlət tərəfindən bu istiqamətdə təsirli tədbirlərin görülməsi sistem xarakterli olmalı, güclü qanunvericilik bazası formalaşdırılmalı və icra mexanizmləri tətbiq edilməlidir [5, s.274].

Məlumdur ki, əhalinin istehlak səviyyəsinin yüksəldilməsi, istehlak mallarının geniş çeşiddə istehsalının təşkili, onların xarici bazarlar çıxarılması, bu sahədə sahibkarlıq fəaliyyətinin gücləndirilməsi və xarici ticarət fəaliyyətinin genişləndirilməsi vacib məsələlər kimi xarakterizə olunur. Amma, bu proseslərin məhsuldar və davamlı, səmərəli həyata keçirilməsi üçün dövlətin mühüm tənzimləyici və fiskal mexanzimlərindən biri olan vergi sisteminin və vergiqoymanın güclü təsiri vardır. Dünyanın əksər ölkələrində bu istiqamətdə fəaliyyətin sürətləndirilməsi, ərzaq və qida bolluğunun yaradılması, istehlak bazarının səviyyəsinin yüksəldilməsi, bunlarla əlaqədar olaraq sahibkarlıq fəaliyyətinin stimullaşdırılması, ixrac potensialının təşviq edilməsi, xarici bazarlara çıxışın mükafatlanması və s. tənzimləyici dövlət mexanzimləri həyata keçirilir, tətbiq olunur. Yeri gəlmişkən, son illərdə Azərbaycanda da bu istiqamətdə kompleks tədbirlər görülməkdədir və xüsusilə qeyri-neft məhsullarının ixracı stimullaşdırılmaqdadır. Vergi sisteminin işləkliyi, boğucu olmaması, istehsalı və daha keyfiyyətli xidmətin göstərilməsini stimullaşdırılması vacib şərtlərdəndir. Vergi orqanları sərəncamlarında olan vergi mexanzimləri ilə daha çox vergi yığmaqla bərabər, eyni zamanda bu vergi bazalarını formalaşdıran sahibkarlıq subyektlərinin, firma və müəssisələrin məhsuldar, dayanıqlı işləməsinə münbit şərait yaratmalı, stimullaşdırıcı vergiqoyma mexanzimlərinin fəal tətbiqini həyata keçirməli və ümumi biznes mühitinə müsbət mühitin formalaşdırılmasında öz töhfələrini verməlidirlər.

Digər tərəfdən dövlət idarəetmə sistemində yer almış strukturların fəaliyyətinin optimallaşdırılması, onlara çəkilən xərclərin azaldılması ümumilikdə xərclərinin azaldılmasına və inflyasiya proseslərinin zəifləməsinə əlavə potensial formalaşdırır. Amma, dünya təcrübəsində makrosəviyyədə və regional səviyyələrdə dövlət tərəfindən aparılan təkmilləşdirilmələr və tənzimləmə mexanzimləri müasir dövrün çağırışlarına tam cavab vermir və bu baxımdan tənzimləmə proseslərində bazar iqtisadiyyatı subyektlərinin də rolunun artırılması vacibdir. Belə ki, bazar iqtisadiyyatında özünü-tənzimləmə mexanzimləri mövcuddur və bu cür yanaşmalar bazar iqtisadiyyatı istiqamətində mənfi tendensiya artdığı halda adətən avtomatik olaraq işə düşür və mövcud bazar mexanzimləri özünü-tənzimləmə və özünü-tənzimləmə rejimlərində fəaliyyət göstərir.

Dövlətin fiskal büdcə siyasəti ilk növbədə iqtisadi qeyri-sabitliyin, transformasiyaların və dəyişikliklərin nisbətən tənzimlənməsinə, tarazlaşdırılmasına yönəldilir. Amma, təkcə bu mexanzimlərin və tənzimləmə alətlərinin tətbiqi həmin vəzifələrin öhdəsindən gəlməyə imkan vermir. Qlobal maliyyə böhranları və iqtisadi tənəzzül şəraitində dövlət fəal şəkildə maliyyə-kredit siyasəti həyata keçirməlidir. Bundan əlavə, ölkənin kredit-bank sisteminin səmərəli fəaliyyəti təmin olunmalı, istehlak bazarının canlandırılması və gücləndirilməsi üçün kredit resurslarına çıxışlar əhəmiyyətli səviyyədə asanlaşdırılmalı, real sektorun inkişafına investisiyaların yönəldilməsi intensivləşdirilməlidir. Bundan əlavə, ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi ilə bağlı kompleks tədbirlər görülməli, iqtisadi təhlükəsizlik indikatorlarının gözlənilməsi üzrə ciddi nəzarət və idarəetmə sistemi formalaşdırılmalıdır. Bu istiqamətdə qəbul edilən dövlət strategiyası ən yüksək səviyyədə icra mexanzimləri ilə təmin olunmalıdır. Dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi ilə bağlı mühüm tədbirlər sırasında daha çox istehsal səviyyəsinin və həcmənin yüksəldilməsi, elmi-texniki potensialdan maksimum istifadənin təmin olunması, demoqrafik vəziyyətin yaxşılaşdırılması üzrə tədbirlərinin görülməsi, əhali qrupları arasında sağlam yaşayış mühitinin və həyat tərzinin yaradılması, ölkə əhalisinin sosial-iqtisadi inkişafının tarazlılığının təmin edilməsi, ixrac potensialının artırılması, daxili bazarın inkişaf etdirilməsi, dünya bazarlarına çıxışın gücləndirilməsi məqsədilə rəqabətqabiliyyətli məhsulların istehsalının artırılması və s, daxil edilməlidir.

NƏTİCƏ VƏ MÜZAKİRƏLƏR

Məlumdur ki, dövlət xarici ticarət siyasətinin həyata keçirilməsində və əlaqələrin tənzimlənməsində idxal və ixrac əməliyyatlarının gömrük tarifləri, həmçinin xarici ticarət fəaliyyətinin qeyri-tarif mexanizmləri-kvotalar və lisenziyalar vasitəsilə həyata keçirilir [4; 3]. Gömrük tarifi çoxfunksiyalı tənzimləmə mexanizmidir və onun həyata keçirilməsi ilə bağlı çox mühüm funksiyaların tənzimləməsi reallaşdırılır:

- proteksionist tədbirlərin hesabına milli istehsalçıların və daxili bazarın qorunması tədbirləri;

- milli istehsalın artımına əlavə potensial formalaşdırılır və istehsalın şaxələndirilməsini təmin edir, idxal əvəzedici sahələrin təşkili hesabına əlavə dəyər mənbələrini artırır;

- daxili istehlak bazarı qiymətlərinə təsir edir və milli istehsalçıların rəqabətqabiliyyətliliyini artırır, onların inkişafı üçün əlavə imkanlar verir;

- xarici ticarət əlaqələrində partnyorlarla münasibətdə qarşılıqlı güzəştlərin alınmasında və daha əlverişli xarici ticarət rejimi şəraitində fəaliyyət göstərilməsində alət kimi istifadə olunur;

- dövlət gömrük sərhəddindən keçən malların üzərində daha ciddi nəzarət sisteminin təşkilində səmərəli mexanizm kimi tətbiq edilir [8; 9;].

Dünya təsərrüfat sisteminin dövlət tənzimlənməsi problemləri, rəqabət mühitinin formalaşdırılması, inkişaf etdirilməsi və tənzimlənməsi məsələləri sosial-iqtisadi sistemlərin səmərəliliyi baxımından qiymətləndirilməli və həyata keçirilməlidir, bütün bu məsələlər hüquqi normativlər çərçivəsində olmalıdır. Bu proseslərdə ilk növbədə xarici ticarətin idarəetmə sisteminin hüquqi əsasları müəyyənləşdirilməlidir və həmin idarəetmə sisteminin xarakterləri, qarşılıqlı fəaliyyəti prinsipləri və xüsusiyyətləri sistemli şəkildə nəzərə alınmalıdır. Qərb alimləri F.Şerrer və D.Ros bazar iqtisadiyyatı proseslərinin dövlət tənzimlənməsi məsələlərinə bu cür yanaşmağı daha çox üstün tutmuşlar: birincisi, müxtəlif bazarların qeyri-adekvatlığı və bunlarla bağlı məsələlərin aydınlaşması vacibdir. Bu proseslərdə çəkilən xərclərin və gəlirlərin mütənəsibliyi, bazarların səmərəliliyi, bazarlara çıxarılan malların gəlirlik səviyyəsinin optimal baxılması hesabların aparılması vacib şərtlərdəndir; ikincisi bazarın yaxşı fəaliyyət göstərməsindən asılı olmayaraq, zəruri tənzimləmə mexanizmlərinin həyata keçirilməsinə xüsusi diqqət verilməlidir; nəhayət, üçüncüsü tənzimləmə mexanizmləri mövcud bazarlardan daha çox gəlir götürmək üçün səy göstərən və hakimiyyətdən dəstək alan işgüzar dairələrin maraqları nəminə aparılır, tətbiq olunur [16, s.8-10].

Ticarət sahəsində dövlət tənzimlənməsi üzrə Amerika təcrübəsi göstərir ki, bazar iqtisadiyyatı strukturlarının fəaliyyəti zamanı onların bir sıra elementlərinin dövlət orqanları tərəfindən tənzimlənməsinə vaxtaşırı zərurət formalaşır. Bunlara özəl sektorun inkişafı ilə bağlı tədbirlərin genişlənməsi və bu sahədə sağlam rəqabət mühitinin təmin edilməsi, özəl sahibkarlıq subyektlərinin fəaliyyətlərinin səmərəliliyinin gücləndirilməsi daxildir. Amma, bütün bunlarla belə, özəl sektorun subyektləri cəmiyyətin bütün üzvlərinin tələb olunan səviyyədə mallarla təchiz etməsi, xüsusilə gündəlik tələbat mallarına ehtiyacın ödənilməsi ilə bağlı problemləri tam həll etmək iqtidarında deyil. Bunlarla bərabər, özəl sektor subyektlərinin fəaliyyəti nəticəsində əhalinin müxtəlif təbəqələrinin, xüsusilə həssas əhali qruplarının tələblərinə müvafiq mal və məhsullarla təmin edilməsi mümkün deyildir. Bundan əlavə, alman alimlərinin apardığı araşdırmalara əsasən qeyd etmək mükündür ki, bazar iqtisadiyyatı proseslərində daha fəal tənzimlənmə mexanizmlərinin tətbiq edilməsi lazım gəlir. Bu sırada mühüm tədbirlər sırasında istehsala çəkilən xərclərin minimum səviyyədə saxlanılması və azaldılması,

əmək məhsuldarlığının artırılması, texnoloji yanaşmaların müasirləşdirilməsi, məhsul istehsalının və keyfiyyətinin yüksəldilməsi daha çox fərqlənirlər [6, s.635-636]. Dövlət xarici ticarət fəaliyyətinin inkişafının təmin edilməsi üçün məqsədli şəkildə bu sahənin müxtəlif fəaliyyət istiqamətlərinin və elementlərinin tənzimləməsi tədbirlərini həyata keçirir. Bu məqsədlərlə xüsusi yanaşmalardan və vasitələrdən, o cümlədən iqtisadi və inzibati vasitələrdən daha çox istifadə olunur [11, s.472-473]. Bunlarla bağlı olaraq, ilk növbədə iqtisadi mexanizmlərdən və vasitələrdən gömrük tariflərinin fəal tətbiqini, müxtəlif vergi və yığımların formalaşdırılmasını və s. göstərmək olar. İnzibati tənzimləmə vasitələrindən isə, əsas etibarilə idxal və ixrac əməliyyatlarının məhdudlaşdırılması, kvotaların və lisenziyaların tətbiqini qeyd etmək mümkündür. Bu iki tənzimləmə vasitələri arasında müxtəlif səpkili prinsiplər fərqlərin olması diqqət çəkir. Belə ki, birinci halda idxal mallarının seçimi və yaxud istehlak məqsədilə yerli mallara üstünlük verilməsi məsələsi qiymət və keyfiyyət amilləri əsasında istehlakçının bazaradakı yanaşması və etdiyi seçim daha çox diqqət çəkir. İkinci halda isə bazar iqtisadiyyatı prinsipləri pozulur, mal çeşidləri ixtisara düşür, resursların əldə edilməsi çətinləşir və s. Bundan əlavə, xarici ticarət üzrə milli tənzimləmə mexanizmləri və vasitələri qeyd olunanlarla kifayətlənmir. Eyni zamanda, ölkə iqtisadiyyatının açıqlıq səviyyəsinin təmin edilməsi, iri miqyaslı layihələrin həyata keçirilməsi məqsədilə transmilli kompaniyalar üçün gömrük və qeyri tarif baryerləri azaldılır, onlar üçün daha əlverişli vergi rejimi müəyyənləşdirilir, birbaşa investisiyaların artımı məqsədilə prosedurlar asanlaşdırılır. Amma, müasir şəraitdə, qloballaşma proseslərinin dərinləşməsi ilə əlaqədar olaraq yerli və xarici investorlar üçün rəqabət mühitinin eyniləşdirilməsi, insan kapitalından səmərəli istifadənin təşkil olunması, innovasiya texnologiyalarının inkişafının tətbiqi proseslərinin sürətləndirilməsinin stimullaşdırılması, biznes mühitinin yaxşılaşdırılması, vergi yükünün bütün sahibkarlıq subyektləri və biznes qrupları üçün nisbətən yüngülləşdirilməsi daha səmərəli ola bilərdi və bütün bunlar dövlətin iqtisadi prosesləri, biznesi, o cümlədən xarici ticarət fəaliyyəti tənzimləməkdə daha səmərəli addımlar artmasına imkan verərdi [15, s.116)

Y E K U N

Azərbaycanda iqtisadi inkişaf proseslərinin hazırkı mərhələsində, ölkədə istehsal proseslərinin səmərəliliyinin təmin edilməsi, bu proseslərin idarəedilməsi sisteminin adekvatlığının qiymətləndirilməsi və bazar iqtisadiyyatı prinsipləri əsasında inkişafının sürətləndirilməsi, xarici ticarət bazarlarına uğurlu çıxışının təmin olunması məqsədilə dünya iqtisadi proseslərində və dünya bazarlarında baş verən tendensiyalara adekvat olaraq fəaliyyət mexanizmlərinin formalaşdırılması və həyata keçirilməsi vacib şərtlərdəndir. Bu halda, hər bir ölkənin xarici ticarət fəaliyyəti üzrə subyektlərinin daha məhsuldar fəaliyyətinin təşkil edilməsi üçün, ölkədəki iqtisadi inkişaf proseslərinin xüsusiyyətlərindən çıxış etməklə, xarici ticarət fəaliyyətinin idarəetmə sisteminin mexanizmlərinin formalaşdırılması və müəssisələrinin prinsiplər olaraq yeni yanaşmalardan daha çox istifadə edilməsi təmin edilməlidir. Qarşıda duran mühüm məqsədlərə çatmaqda vacib olan problemlərin həlli istiqamətində strateji yanaşmalar və konseptual fəaliyyət istiqamətləri formalaşdırılmalı və həyata keçirilməlidir. Xarici ticarət firması xarici bazarlarda möhkəmlənmək üçün həmin bazarlar üzrə vəziyyəti dərinlən öyrənilməli, real qiymətləndirilməli, bazar segmentlərinə adekvat mexanizmlər hazırlamalı, investisiya əməkdaşlığı və fəallığı nümayiş etdirilməli, istehsalın ixrac yönümlülüyü ilə bərabər məhsuldarlıq amilinə xüsusi diqqət yetirməli, keyfiyyət standartlarını qorumaq, maliyyə baxımından potensial formalaşdırılmalı, istehsalın təşkili və dünya bazarlarına çıxmaq üçün güclü strategiya hazırlamalı və bu strategiyanın həyata keçirilməsi üçün səmərəli tətbiq həyata ke-

çirilməlidir. Başqa sözlə, xarici ticarət firması qarşıya qoyduğu strateji məqsədlərə çatmaq üçün əsas prioritet fəaliyyət istiqamətlərini optimal olaraq müəyyənləşdirməli, qarşıya qoyulmuş məqsədə doğru addım-addım getməli, nəzər tutulmuş vəzifələrin yerinə yetirilməsini təmin etməli və gözlənilən uğura nail olmaq üçün maksimum səy göstərməlidir .

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli fərmanı.
2. Heydərov K.F., Əliyev A.Ə., Nuriyev C., Mehdiyev S. Gömrük rəsmiləşdirilməsi. Bakı, 2006.324 s.
3. İbrahimov.I.H.,Aqrar sahələrin iqtisadiyyatı. Bakı, 2016, 655 s.
4. Şəkərlıyev A. Ş., Şəkərlıyeva Z.A. Gömrük işinin təşkli və idarəedilməsi. Bakı, 2014.160 s.
5. Албекова Н.М. и др. Государственная экономическая политика: опыт перехода к рынку. М.: Дело и сервис. 1998, с. 274.
6. Беа Ф.К. и др. Экономика предприятия. Пер. с немец. М.: ИНФРА-М, 1999, - 928 с.
7. Государство и рынок: американская модель. Под ред. проф. М.А. Портного. М.: Анкил. 1999, с. 15.
8. Демичев А.А. Основы таможенного дела. Учебник. СПб: ИЦ «Интермедия», 2014. 188 с.
9. Коник Н.В., Неверкина Е.В. Таможенное дело. Изд-во «Научная книга», 2012. 154 с.
10. Ломакин В.К. Мировая экономика. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2001. 735 с.
11. Международные экономические отношения. Под ред. В.Е.Рыбалкина. М.:ЮНИТИ-ДАНА. 2005, с. 472-473.
12. Международные экономические отношения: Учебник/Под ред. Б.М. Смитиенко. - М.: ИНФРА-М, 2005.
13. Мировая экономика и международные экономические отношения: современное состояние, проблемы и основные тенденции развития. Учебное пособие. / Под редакцией д-ра эко. наук, д-ра под. наук, доц. Е.Д. Фроловой, д.э.н. наук С.А. Лукьянова, Екатеринбург, УрФУ-2016 .188 с.
14. Мировая экономика и международный бизнес. Под. Ред. В.В. Полякова и Р.К. Щецина. М: КНОРУС. 2005, с. 116.
15. Мировая экономика: учебное пособие / Е. Г. Гужа, М. И. Лесная, А. В. Кондратьев, А. Н. Егоров; СПб ГАСУ. – СПб, 2009.116 с.
16. Шерер Ф.М., Росс Д. Структура отраслевых рынков. Пер с англ. М.: ИНФРА-М. 2000.580 с.

*Йусуфова Шовкат Абузяр кызы,
доктор философии по экономике,
Азербайджанский Университет Кооперации,
Адрес: ул.Наджаф Нариманов 93, Баку, Азербайджан, AZ 1106,
© Йусуфова Ш.А., 2019*

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ГОСУДАРСТВЕННОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ ВНЕШНЕТОРГОВЫХ СВЯЗЕЙ

Р Е З Ю М Е

В контексте рыночных отношений одной из актуальных проблем, стоящих перед мировым сообществом, является организация определённых товаров и услуг, которые могут характеризоваться конкурентоспособностью на мировых рынках. Расширение внешнеторговых связей в международном разделении рынков труда, товаров, защита национальной экономики от негативных воздействий мировой экономики, то есть мировой торговой системы и усиление экспортеров Азербайджанских производителей на мировых рынках в качестве одного из основных аспектов модели внешнеэкономической политики Азербайджанской Республики в современный период является, прежде всего, расширение и увеличение ассортимента экспортно-ориентированных товаров и услуг, а также оптимизация баланса между импортом и экспортом. Неслучайно, что внешнеторговый баланс в нашей стране на протяжении многих лет стабилен. Но и не секрет то, что этот положительный баланс содержится за счёт нефтяного и нефтегазового сектора.

Если обратить внимание на структуру и баланс внешнеторгового оборота, положительные стороны структуры импортно-экспортных операций по потребительским товарам не на стороне нашей страны. Поэтому импорт товаров в структуре экспортно-импортных операций по потребительским товаром отрицателен. Всё это повышает эффективность внешнеэкономической деятельности, в частности совершенствование структуры экспортно-импортных операций с потребительскими товарами, более оптимально прогнозирует и указывает на важность повышения экономической эффективности экспортно-импортных операций в целом.

Ключевые слова: Внешне торговые отношения, государственное регулирование, управление, социально – экономические проблемы, бизнес среда, внешне торговая деятельность.

Shovket Abuzar Yusufova,
PhD in Economics,
Azerbaijan Cooperation University,
Address: 93 N.Narimanov St., Baku, Azerbaijan, AZ 1106,
© Sh.A.Yusufova, 2019

SYSTEM OF STATE REGULATION OF FOREIGN TRADE (IMPORT-EXPORT) RELATIONS

A B S T R A C T

In the market economy one of the most pressing challenges of the world is to organize the production of goods and services that can be distinguished by competitiveness in the world markets.

Due to the expansion of foreign trade relations, it is encouraging the expansion of measures to maximize the country specialization in the international labor market and commodity markets, the protection of the national economy from negative effects on the world trade system, and the strengthening of Azerbaijani producers - exporters on the world markets. Thus, one of the main features of the economic policy model of Azerbaijan Republic is firstly to expand and increase the range of export-oriented goods and services, as well as to optimize the balance between import and export, and import by reducing import operations.

It is no coincidence that the foreign trade balance of our country has been stable for many years. But it is not a secret that the acquisition of a positive balance is mainly related to the oil sector, export of oil and gas. If we take a closer look at the structure and balance of foreign trade turnover, it can be seen that the positive balance of import-export operations on consumer goods is not on the side of our country. Thus, imports are higher in the structure of import-export operations on consumer goods which is a negative reimbursement.

All of this increases the importance of the effectiveness of foreign trade activities, especially the improvement of the structure of export-import operations on consumer goods, the more optimally predictable, and the importance of increasing the economic efficiency of export-import transactions in general.

Keywords: Foreign trade relations, state regulation, management, socio – economic challenges, business environment, foreign trade activities.